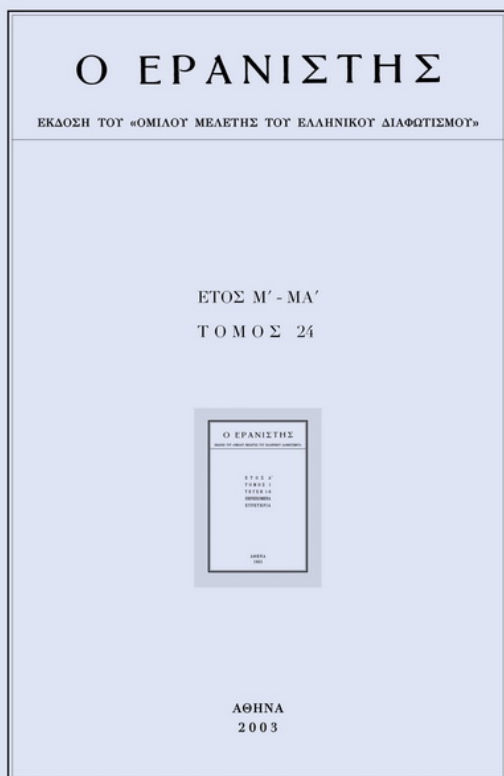

The Gleaner

Vol 24 (2003)

Το βλέμμα του «άλλου». Το Άμστερνταμ στον 18ο αιώνα όπως το είδαν δύο Έλληνες της εποχής

Λουκία Δρούλια

doi: [10.12681/er.7](https://doi.org/10.12681/er.7)

To cite this article:

Δρούλια Λ. (2003). Το βλέμμα του «άλλου». Το Άμστερνταμ στον 18ο αιώνα όπως το είδαν δύο Έλληνες της εποχής. *The Gleaner*, 24, 95–103. <https://doi.org/10.12681/er.7>

ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ».
ΤΟ ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ ΣΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ
ΟΠΩΣ ΤΟ ΕΙΔΑΝ ΔΥΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ο Σ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΟ ΤΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ τῶν Ἑλλήνων στὸν 18ο αἰῶνα δημιουργοῦνται σὲ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης πολυάριθμες ἑλλη- νικὲς κοινότητες, περισσότερo ἢ λιγότερο εὐρωστές. Πολλοὶ εἶναι τότε οἱ Ἕλληνες ἐπὶ γλῶσσε ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν τὴ νεωτερικότητα, θὰ θελήσουν νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὶς νέες ιδέες καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὶς ἐκσυγχρονιστικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἄλλοι, πάλι, ξενίζονται καὶ ἀντιδροῦν· δὲν εἶναι ἑτοιμοὶ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ δεδομένα.

Μιὰ μικρὴ κοινότητα Ἑλλήνων ἐμπόρων ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ στὸ Ἀμστερνταμ, ὅταν τὸ ὀλλαν- δικὸ ἐμπόριο βρίσκεται στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς παγκόσμιας ἀποικιακῆς δραστηριότητος. Ἡ παροικία αὐτὴ ἐνδυναμώνεται σταδιακὰ, καθὼς οἱ Ἕλληνες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἰσχυροποιοῦνται καὶ ἀρχίζουν νὰ ὑποκαθιστοῦν τοὺς ἀνταγωνιστὰς τοὺς καὶ μάλιστα νὰ προωθοῦν τὶς θέσεις τοὺς μέσα στὶς ἴδιες τὶς χῶρες τοὺς. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα στὴν Ὀλλανδία καὶ τὸ Λεβάντε, χωρὶς περιοριστικὰ μέτρα γιὰ τοὺς ξένους, ἔδωσε ἀκριβῶς τὴ δυνατότητα νὰ εἰσχωρήσουν στὸν ὀλλανδικὸ χῶρο ἑλλη- νικοὶ ἐμπορικοὶ οἴκοι ποὺ ἐγκαθιστοῦσαν θυγατρικὲς ἐταιρεῖες μὲ ἐκπροσώ- πους τοὺς στὸ λιμάνι τοῦ Ἀμστερνταμ.¹

Τὴ δημοσιευμένη ἀλληλογραφία καὶ τὶς σημειώσεις ὀρισμένων Ἑλλήνων ἐμπορικῶν πρακτόρων ποὺ ἔζησαν καὶ ἔδρασαν στὴν Ὀλλανδία ἐπιλέξαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε, προκειμένου νὰ παρακολουθήσουμε μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὸ «βλέμμα» τοὺς, νὰ ἀναζητήσουμε στοιχεῖα περιγραφῆς, ἐντυπώσεων καὶ βιωμάτων ἀπὸ τὸν τόπο παραμονῆς τοὺς. Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ἂν ἡ ἀλληλογρα- φία εἶναι ἐκεῖνὴ ποὺ ἐκφράζει τὴν κίνηση, τὴν ἐπικοινωνία, τὴ συναλλαγὴ,² οἱ

1. Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ ὀλλανδικοῦ ἐμπορίου στὸ Λεβάντε καὶ τὶς ἐπιχει- ρηματικὲς δραστηριότητες τῶν Ἑλλήνων στοῦ B. J. Slot, «Commercial activities of Ko- rais in Amsterdam», Ὁ Ἑραυιστής 16 (1980), 55-139.

2. Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1955, σ. κγ' [Βα- σικὴ Βιβλιοθήκη 43].

έμποροι και κατά δεύτερο λόγο οί λόγιοι, που άναζητούν τή μόρφωση στα μακρινά πανεπιστήμια, άποτελούν τήν πλειονότητα τών μετακινούμενων υπόδουλων Έλλήνων. Σε πολλές περιπτώσεις οί δύο αυτές κατηγορίες ταυτίζονται. Ωστόσο, ενώ ολοένα αναπτύσσεται τὸ πνεῦμα τοῦ ταξιδιού, δύσκολα συναντούμε στα χρόνια αυτά περιπτώσεις Έλλήνων που ταξίδεψαν στη Δύση χάριν φιλοπεριεργείας και άκόμα πιο σπάνιο είναι νά έχουν διασωθεῖ τὰ κείμενά τους.³ Οί Ιστορικές συνθήκες τοῦ έλληνισμού οὐσιαστικά δέν εὐνοοῦσαν τήν άνέμελη περιδιάβαση.

Ὡς ενδιαφέροντα, και ὅπωςδήποτε ξεχωριστά, δείγματα ἐπιστολογραφίας και σημειώσεων πήραμε τὰ κείμενα δύο εμπόρων που διέμειναν στο Ἀμστερνταμ για αρκετά χρόνια, σε διαφορετικές, ὡστόσο, χρονικές στιγμές: στην πρώτη περίοδο τῆς ανάπτυξης τοῦ ὀλλανδικοῦ ἐμπορίου με τή Σμύρνη, ὅταν οί Ἑλληνες κάλυπταν μόλις τὸ 5% τών ἐμπορικῶν ἐργασιῶν ὁ πρῶτος, στην περίοδο ἀκμῆς τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ —65% κάλυψη⁴— ὁ δεύτερος. Μόνο που ἡ θετική αὐτή διαφοροποίηση, στη δεύτερη περίπτωση, δέν φαίνεται νά ἐπηρεάζει ἀνάλογα θετικά, ὅπως θά διαπιστώσουμε στη συνέχεια, τὸ «βλέμμα» τοῦ παρατηρητῆ.

Ἀς μιλήσουμε πρῶτα για τήν περίπτωση τοῦ ὀλιγογράμματος ἐμπόρου Ἰωάννη Πρίγκου, ἀπὸ τὸ Πήλιο, που ἔζησε ἐπὶ μία εἰκοσαετία, ἀπὸ τὸ 1755 ὡς τὸ 1775, στο Ἀμστερνταμ. Πνεῦμα ἀνοικτό, αὐτοδίδακτος, γρήγορα εἶχε καταλάβει στη διάρκεια τών ταξιδιῶν του τήν ἀξία τῆς μόρφωσης, τήν ὁποία εἶχε στερηθεῖ στα νεανικά του χρόνια. Καί, γρήγορα πάλι, θά προσπαθήσει νά ἀναπληρώσει αὐτὸ τὸ κενὸ για τοὺς συμπατριῶτες του. Ξακουστή ἦταν, και μέχρι σήμερα παραμένει, ἡ βιβλιοθήκη που σχημάτισε με τὰ ἑκατοντάδες βιβλία που ἔστειλε στην ιδιαίτερη πατρίδα του, φροντίζοντας συνάμα για τὸ σχολεῖο και τοὺς δασκάλους. Ταυτόχρονα, με τὸ διεισδυτικό του ενδιαφέρον για τή ζωή τῆς νέας κοινωνίας στην ὁποία εἶχε ἐνταχθεῖ, θά διατυπώσει στα γραπτά του εὔστοχες παρατηρήσεις και κρίσεις, πάντα ὅμως σε σύγκριση με τὰ προηγούμενα βιώματά του στην υπόδουλη

3. Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει μελετήσει ἐπισταμένα ἡ Ἑλένη Ἀγγελολάτη-Τσουγγράκη, «Ἑλληνικά περιηγητικά κείμενα, 16^{ος}-19^{ος} αἰ.», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά* 6 (2000), 155-180.

4. B. J. Slot, «Ὁ Δημήτριος Κουρμούλης και τὸ διεθνὲς ἐμπόριον τών Ἑλλήνων κατὰ τὰ ἔτη 1770-1784», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975), 117, ὅπου συγκριτικὸς πίνακας ποσοστῶν.

παραδοσιακή κοινωνία από όπου προερχόταν.⁵ Κοινός παρονομαστής τῶν παρατηρήσεών του θὰ λέγαμε ὅτι εἶναι τὸ καταξιωμένο ἀγαθὸ αὐτῆς τῆς κοινωνίας, τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα ποὺ διέκρινε τοὺς Ὁλλανδοὺς καὶ κάθε εἶδους «ἐλευθερία» τὴν ὁποία ὁ ἴδιος τόσο ποθοῦσε γιὰ τὴν πατρίδα του. Ἀναφερόμενος στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τοῦ τόπου, ἐπαινεῖ τὴν ἀριστοδημοκρατία καθότι, καθὼς σημειώνει, «...οἱ πολλοὶ μαζὶ κάνουν τὲς δουλειές με λιγώτερα λάθια, ὅτι σὰ δὲ φτάνει τοῦ ἐνοῦς ὁ νοῦς, τὸ ἀποσώνει ὁ ἄλλος...».⁶ Ἐπαινεῖ ἀκόμα τὴν ἐπικερδῆ οἰκονομικὴ διαχείριση, τὴν καλὴ ἐμπορικὴ νομοθεσία, τὴν ἐργατικότητα καὶ ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Ὁλλανδῶν ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνοδο τοῦ βιοτικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ.⁷ Ἐπίσης, τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο ποὺ προσελκύει πολλοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ διάφορες χῶρες στὴν «ἐμπορικὴ καρδιά» τοῦ τόπου, τὸ Ἀμστερνταμ καὶ τὴν Μπούρσα του (χρηματιστήριον), ποὺ «εἶναι κάθε μέρα τὸ μεσημέρι γεμάτη ἀπὸ 4 ἕως 5 χιλιάδες καὶ βοῖζει ὁμιλώντας».⁸ Σημειώνει, ὥστόσο, κάπως ἐπικριτικὰ τὸ πάθος τῶν ἐντοπίων γιὰ τὸ κέρδος καὶ τὸν πλουτισμὸ καὶ δὲν δέχεται τὰ, κατὰ τὴ γνώμη του, περιττὰ ἔξοδα γιὰ τὶς πολυτελεῖς ἐμφανίσεις, τὴν περιποίηση κατοικίδιων ζώων κ.ἄ. Παράλληλα, δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει μεθυσμασμὸ τὰ ποικίλα ἔργα κοινωνικῆς

5. Τὰ στοιχεῖα μας ἀντλοῦμε ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τεῦχος τοῦ Πρίγκου, ὅπου ἀντέγραφε συστηματικὰ σὲ χρονολογικὴ τάξη τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐστελναν καὶ λάμβαναν οἱ Ἕλληνες ἀρσίοικοι τοῦ Ἀμστερνταμ, συνδέοντάς τα με δικό του σχολιασμὸ, βλ. Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ἰωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Ἡ ἐλληνικὴ παροικία τοῦ Ἀμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ζαγοράς*, Ἀθήνα 1964, σ. 17. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 127 τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς, ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται «Χρονικὸ τοῦ Ἀμστερνταμ». Βλ. ἐπίσης τὶς προγενέστερες μελέτες ποὺ τὸ ἔχουν περιγράψει ἢ χρησιμοποίησει: Ν. Ἀνδριώτης, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἀμστερνταμ», *Νέα Ἑστία* 10(1931), 846-853 καὶ 914-920, Sophia Antoniadis, «Het Dagboek van een re Amsterdam gevestigde Griekse Koopman», *Tijdschrift voor Geschiedenis* (Groningen 1956), σ. 57-66. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν Drs Willem Ledeboer, ποὺ προθυμοποιήθηκε νὰ μοῦ μεταφράσει τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου.

6. Σκουβαράς, *ὁ.π.*, σ. 186.

7. *Στὸ ἴδιο*, σ. 165.

8. *Στὸ ἴδιο*, σ. 51. Ὁ Πρίγκος περιγράφει λεπτομερῶς τὸ κτήριον τοῦ χρηματιστηρίου, ἀναφερόμενος στὶς ἀριθμημένες 46 κολόνες ποὺ ὑποβαστάζουν τὴ στέγη. Γύρω ἀπὸ κάθε κολόνα στέκονται ἐκπρόσωποι 4 γενῶν (ἐθνοτήτων) καὶ ἔχουν γραμμένα τί πωλοῦν ἢ τί ἀγοράζουν. Στὸν ἀριθμὸ 10 στέκονται οἱ Ρωμιοὶ καὶ ὅλοι ὅσοι ἐμπορεύονται στὸ Λεβάντε. Πβ. καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς Βύρσας (Bourse) τοῦ Ἀμστερνταμ στὴν *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου*, τ. Ι', Βενετία 1816, σ. 216 (ἀνατύπωση Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 1989).

πρόνοιας, πού μεριμνούν για τους φτωχούς, την ἐλευθερία τῶν γυναικῶν καί, πάνω ἀπό ὅλα, τήν ἐλευθεροτυπία —«Στήν Ὀλλάνδα τυπώνουν ἔτι καί ἄν εἶναι· καί ἐνάντια στοὺς ἰδίους τὸ τυπώνουν», θά σημειώσει⁹—, καθὼς καί τὸ πνεῦμα τῆς ἀνεξιθρησκείας πού διακρίνει τοὺς Ὀλλανδοὺς.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα πού ἀπασχολοῦσαν τοὺς Ἑλλήνες ὀρθόδοξους χριστιανοὺς παρόικους ἦταν ὁ τακτικός τους ἐκκλησιασμός. Εἶχαν πάντα τὸ φόβο μὴ χάσουν τὸ δόγμα τους σὲ μιὰ ἐτερόδοξη χώρα. Τὸ δόγμα πού, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, ταυτιζόταν μὲ τὴν ὑπόστασι τοῦ γένους, μὲ τὸ ρωμαίικο. Ἐπιδίδωκαν λοιπὸν ἐπίμονα νὰ ἀποκτήσουν μιὰ δικιά τους ἐκκλησία καί ἓναν παπὰ γιὰ νὰ τῇ λειτουργεῖ· γεγονός πού τοὺς ἐπιτράπηκε ἀπὸ τὶς ὀλλανδικὲς ἀρχές, μὲ τὴν προϋπόθεσι νὰ παραμένει ἀνοικτὴ ἡ ἐξώθυρα τῆς ἐκκλησίας καί νὰ μὴν ἔχει καμπαναριό, προνόμιο μόνο τῶν καλβινιστῶν.¹⁰ Στὸν ἐκκλησιασμό τῶν ὀλιγάριθμων ὀρθόδοξων παρόικων ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν, κατὰ περίπτωσι, διάφοροι περαστικοί, Ἑλλήνες ἢ Ρῶσοι ναυτικοί, κληρικοὶ πού περιδιάβαιναν τὶς χῶρες γιὰ ζητεία, Ρῶσοι ἐπίσημοι ἐπισκέπτες, Ἑλλήνες λόγιοι πού ἔφθαναν ἐκεῖ γιὰ νὰ τυπώσουν τὰ βιβλία τους, ἀλλὰ καί Ὀλλανδοὶ σοφοί, ἑλληνιστὲς ἢ θεολόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαϊόπρεπτη λειτουργία ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος καί μελέτης. Ὁ Πρίγκος θά σχολιάσει τὴν ὀνομαζόμενη ἐρασιμακὴ προφορά τῶν Ὀλλανδῶν —«καί θαρρεῖς ὅτι τινὰς ἀράπης μιᾶ, ὅταν αὐτοὶ μιλοῦνε τὴν ἑλληνικὴ»— καί θά ἀναφερθεῖ στὴν ἀπόφασιν τῶν παρόικων νὰ μεταφραστεῖ ἡ θεία Λειτουργία στὰ ὀλλανδικά, προκειμένου νὰ διευκολύνονται οἱ ξένοι στὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου της.¹¹

Τέλος, ἓνα ἄλλο σημεῖο πού θά ἐπισύρει τὸ βλέμμα τοῦ ξένου Ἀνατολίτη εἶναι τὸ ὀλλανδικὸ τοπίο. Σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν πυκνὴ βλάστησι τῆς πατρίδας του, ὁ Πρίγκος σχολιάζει τὴ γύμνια του, ἀλλὰ καί τὶς μεθοδικὲς φροντίδες καί τὰ ἔξοδα, παρ' ὅλο τὸ φειδωλό τους πνεῦμα διαχείρισης, πού καταβάλλουν οἱ κάτοικοι γιὰ νὰ ἐξωραΐσουν τὸ περιβάλλον τους. Ἀξίζει, νομίζω, νὰ παραθέσουμε ἐνδεικτικὰ ἓνα σχετικὸ χαρακτηριστικὸ χωρίο:

9. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 33.

10. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 57. Προληπτικὸ μέτρο, καθὼς φαίνεται, γιὰ νὰ μὴ ζητήσουν καί οἱ ἄλλοι κατὰ παρόμοιο γιὰ τοὺς ναοὺς τῶν καθολικῶν. Γιὰ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τοῦ Ἀμστερνταμ βλ. τὴ μελέτη τοῦ V. F. H. E. Van Schaick, «De Russisch-Griekse Kerk van de H. Catharina te Amsterdam, 1763-1866», *Jaarboek Amstelodamum* 58 (1956), 236-248, τὴν ὁποία δὲν ἔχω συμβουλευθεῖ.

11. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 77

«Ἐδῶ κατὰ τὴν συνήθειαν ὅπου γίνεται κάθ' αὐτὸν χρόνον ἄρχισαν νὰ σιάζουν τὰ δένδρα. Ὅσα εἶναι παλιὰ τὰ βγάζουν καὶ βάζουν νέα, καὶ ὅσα στραβὰ τὰ σιάζουν καὶ κόβουν τὰ ξεράδια καὶ γράφουν στίχους σὲ αὐτά. Καὶ τὰ φυτεύουν ἀραδιασμένα μὲ τὴν στάθμη, νὰ εἶναι ἴσια, ἀραδιασμένα μὲ γαῖτάνι καὶ ἰσότημα στὸ ὕψος καὶ φαρδιά ὥσ' ἂν φτεροῦγες ἢ σ' ἂν ριπίδια. Καὶ πολὺ ἔξοδο κάνουν σὲ ἐτοῦτο καὶ εἰς τὰς χῶρες καὶ εἰς τὰς ἐξοχὰς νὰ εἶναι μὲ τάξη. Καὶ εἶναι ὁμορφα τὸ καλοκαίρι διὰ μορφὰ καὶ διὰ ἥσυχον καὶ διὰ φράχτη. Εἰδὲ καρπὸ δὲν ἔχουν ὅτι εἶναι φύλλα μόνον. Σὲ ὅλους τοὺς δρόμους καὶ στὴν χώρα [= πόλιν] ... τὰ ἐπιμελοῦνται πλεωμένοι οἱ ἐργάται ἀπὸ τὴν χώρα. Μὲ ὅλες αὐτὰς τὰς εὐμορφίαις ὅτι ἀξίζει ἕνα ἄγριο καὶ ἀδιόρθωτο δάσος, ὅπου κελαδοῦνε τὸ Μάη τὰ ἀηδόνια δὲν ἀξίζουν ὅλες οἱ εὐταξίες αὐτοῦν. Ἐχουν καὶ αὐτοὶ ὀλίγα παρόμοια καὶ εἶναι λαγοὶ μέσα σὲ αὐτὰ τὰ δάση καὶ κουνέλια ὅπου κάνουν σὲ αὐτὰ κυνήγι οἱ διορισμένοι, ὅτι δὲν εἶναι μήτε αὐτὸ διὰ καθέναν ὅπου θέλει νὰ κυνηγήσῃ, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἔχοντας θέλημα [= ἄδεια] ἀπὸ τὴν ἐξο[υ]σία. Ἐχουν καὶ μικρὰ βουνὰ ἀμμόδη καὶ σὲ αὐτὰ εἶναι πολὺ πλῆθος κουνέλια, ἔχοντας τὰ βουνὰ τρύπια διὰ κατοικίας. Καὶ εἶναι εἰσόδημα αὐτὰ καὶ τὰ πωλοῦνε καὶ τὰ τρῶνε οἱ κάτοικοι. Λίγο βλέπουν τὸ καλοκαίρι καὶ πολλοὺς μῆνες τὸ χειμῶνα, εἰς τὸ ὅποιον ὅλα τὰ δένδρα εἶναι σ' ἂν ξεράδια. Ἐχουν στὰς ἐξοχὰς τοὺς, στὰ περιβόλια τοὺς καὶ καρπιρὰ ὀλίγα δένδρα ὥσ' ἂν κεράσια, μῆλα, ἀπίδια, δαμάσκηνα, λεφτόκα-ρα, μικρὰ δένδρα ἴσια μὲ πόδι ἀνθρώπου, καμωμένα καὶ αὐτὰ σ' ἂν φτερωτῇ, στὴ μέση κούφια διὰ νὰ δέχεται τὴν ζέστη τοῦ ἡλίου ὅπου ὀλίγο τὸν βλέπουν. Νὰ ἔκαναν αὐτὴ τὴν ἐπιμέλεια ὅπου κάνουν οἱ Ὀλλανδέζοι στὴν Ἑλλάδα οἱ Ρωμαῖοι ἤθελε εἶναι περιβόλια ἐξαισία, ὅτι ὁ τόπος καὶ τὸ κλίμα τοῦ τόπου δίδει χεῖρα [= βοηθάει] ἢ ἰσομετρία τῆς ζέστης καὶ τοῦ κρύου. Ἐκεῖνα ὅπου ἔχουν οἱ Ρωμαῖοι διὰ τίποτε στὰ βουνὰ καὶ στὰ δάση, ἐτοῦτοι τὰ ἔχουν μέσα σὲ [γ]λάστρες καὶ σὲ σπῖτια μὲ φωτιὰ [= θερμοκήπια] διὰ νὰ μὴν παγώσουν τὸν χειμῶνα, ὥς ἔχουν στὸν κῆπο τῆς ἱατρικῆς χόρτα.»¹²

Ἀντίθετα μὲ τὴν καταγραφὴν τοῦ Πρίγκου γιὰ τὴν Ὀλλανδίαν, τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη Πέτρου, ὑπαλλήλου σὲ ἐμπορικὸ οἶκο στὸ Ἀμστερνταμ, γιὰ τὸν ὅποιο θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια, δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὸν τόπο παραμονῆς. Πῶς, λοιπόν, μπορεῖ νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς, παρουσιάζεται ἡ εἰκόνα τοῦ τόπου, ἀφοῦ δὲν γίνεται καμιά σχετικὴ μνεία; Σπεύδω νὰ διευ-

12. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 49.

κρινίσω ότι ή εικόνα αναδύεται έμμεσα. "Αν υποθέταμε, δηλαδή, ότι δέν γνωρίζαμε τίποτε για την Όλλανδία τής εποχής, διαβάζοντας τὰ γράμματα του Σταμάτη αντιλαμβανόμαστε άμέσως τήν περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Καί αυτό μέσα από μία άκρως άρνητική κριτική που τὰ διατρέχει.

Άλλά άς έρθουμε στο προκείμενο. Ό Σταμάτης Πέτρου εγκαθίσταται για δεύτερη φορά στο Άμστερνταμ στην περίοδο 1771-1779. Στα πρώτα χρόνια βρίσκεται στην πόλη αυτή με τήν ιδιότητα του παραγιοῦ του νεαροῦ Άδαμάντιου Κοραή, ό όποιος είχε σταλεί εκεί για νά ασκηθεῖ στο έμπορικό επάγγελμα καί νά διευθύνει τό υποκατάστημα του Σμυρναίου εμπόρου Στάθη Θωμά. Ό Πέτρου, από τή μεριά του, ήταν επιφορτισμένος νά παρακολουθεῖ τή συμπεριφορά καί τήν επίδοσή του στην έμπορική επιχείρηση καί νά στέλνει τακτικά αναφορές στον προϊστάμενό του στη Σμύρνη. Τά σωζόμενα 14 δημοσιευμένα γράμματά του από τό Άμστερνταμ καλύπτουν μόλις τήν περίοδο 1772-1774. Άποτελοῦν, ώστόσο, μοναδική πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τὰ νεανικά χρόνια του μετέπειτα γνωστοῦ σοφοῦ έλληνιστῆ, που σφράγισε με τό έργο καί τήν προσωπικότητά του τήν περίοδο του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Οί επιστολές αυτές έχουν ήδη γίνει αντικείμενο εξονυχιστικῆς μελέτης καί παρουσίασης, αφού άκριβῶς αναφέρονται στην περίοδο τῆς πνευματικῆς καί ιδεολογικῆς διαμόρφωσης του νέου Κοραή καί στο πλαίσιο μέσα στο όποιο αυτή πραγματοποιήθηκε.¹³ Συνάμα, εξεικονίζουν τίς μεταλλαγές που σηματοδοτεῖ αυτό που θά μπορούσαμε νά αποκαλέσουμε «συνάντηση τῆς Άνατολῆς με τή Δύση». Καί έπειδή, στην περίπτωση του Κοραή, ή συνάντηση αυτή, τῆς πατροπαράδοτης, δηλαδή, συντηρητικῆς νοστορπίας με τόν ευρύτερο χῶρο τῆς εκσυγχρονιστικῆς άστικῆς ελευθερίας, συνέβη νά πραγματοποιηθεῖ στην Όλλανδία, φυσικό εἶναι νά αναζητήσουμε ἐδῶ, μέσα από τή ματιά του συγκεκριμένου παρατηρητῆ, πληροφορίες σχετικά με τόν τόπο.

Όπως έχει ήδη αναφερθεῖ, ὅσες πληροφορίες μπορούν νά ανασυστήσουν τόν περιβάλλοντα χῶρο μάς έρχονται μόνο έμμεσα. Γιατί αυτό που άπασχολεῖ τόν αποστολέα κατ' άποκλειστικότητα, εκτός από τὰ θέματα τῆς επιχείρησης, εἶναι ή συμπεριφορά του Κοραή καί, μάλιστα, ή σταδιακή μεταστροφή τῆς στάσης καί τῆς νοστορπίας του, καθώς περνάει ό καιρός. Όξὺς παρατηρητής, με άμεσότητα καί άπλοϊκότητα στίς περιγραφές του

13. Παραπέμπω ἐδῶ στη νεότερη έκδοση τῶν επιστολῶν με τήν έμπεριστατωμένη καί αναλυτική παρουσίασή τους από τόν Φίλιππο Ήλιού, *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από τό Άμστερνταμ*, Αθήνα, Έρμής, 1976, 114 σ.

—τοὺς ὀλιγογράμματους, ἄλλωστε, δὲν τοὺς ἀπασχολεῖ τὸ συγγραφικὸ ὕψος, θὰ λέγαμε ὅτι γράφουν χωρὶς ἐξωραϊσμούς τὴν ἀλληλουχία τῶν σκέψεών τους— ἐντοπίζει γρήγορα τὸ ἄγνωστο, τὸ διαφοροτικό, τὸ ἀσυνήθιστο γιὰ τὰ παραδοσιακὰ ἥθη. Ἔτσι, λοιπόν, ὅλες οἱ προσπάθειες τοῦ Κοραῆ νὰ ἐνταχθεῖ στὴ νέα κοινωνία ὅπου βρέθηκε, νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς νέες ἀξίες ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ, νὰ ἀποκτήσει τὴ νέα γνώση καὶ νὰ χαρεῖ τὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας, στὶς πολλαπλές του ἐκφάνσεις, προσκρούουν ἀκριβῶς στὴν ἀνησυχία καὶ στὸ φόβο τοῦ παραγιοῦ ἀπέναντι στὶς ἀλλαγές καὶ τοὺς νεωτερισμούς καί, κατὰ συνέπεια, στὴν ἔντονη κατὰκρισή τους. Εἶναι φανερό ὅτι δὲν τὸν ἀγγίζει καθόλου τὸ πνεῦμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἀντίθετα μάλιστα, τὸ ἀποστρέφεται.

Διατρέχοντας τὶς ἐπιστολές τοῦ Σταμάτη Πέτρου καὶ σταχυολογώντας τὶς ἐπικρίσεις του γιὰ τὴ συμπεριφορὰ καὶ γενικὰ γιὰ ὅλες τὶς πράξεις καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Κοραῆ ποὺ σηματοδοτοῦν μεταλλαγές στὰ πιστεύω καὶ στὶς πρακτικές του, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι σκιαγραφεῖται, πίσω ἀπὸ τὶς γραμμές, τὸ Ἄμστερνταμ, μιὰ πόλη ζωντανή ποὺ προσφέρει ἀνοίγματα σὲ ὅσους, βέβαια, εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ ἀντιληφθοῦν. Τὸ Ἄμστερνταμ, μὲ τὴν ξακουστὴ Μπούρσα του, ὅπου ὅμως, κατὰ τὸν Σταμάτη Πέτρου, ὁ Κοραῆς δὲν συχναίνει τακτικά, ὅπως θὰ ἔπρεπε.¹⁴ Μὲ τὸν ἐμπορικὸ του κόσμος, ὅπου ἡ προσπάθεια τοῦ Κοραῆ νὰ ἐκσυγχρονίσει τὴν ἐμπορικὴ διαδικασία θεωρεῖται μεμπτή καὶ ἀποτυχημένη ἐξ ὑπαρχῆς. Μὲ τὴν ὅπερα, ὅπου ἀντίθετα πηγαίνει συχνά, παραμελώντας τὴ Θεία Λειτουργία τοῦ Σαββάτου στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Μὲ τὶς κάθε εἶδους πνευματικὲς καὶ πολιτισμικὲς δυνατότητες ποὺ προσφέρει ἡ πόλη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπωφελεῖται ὁ Κοραῆς —ἀκόμα καὶ συλλογὴ φυσικῆς ἱστορίας θὰ σκεφθεῖ νὰ ἀποκτήσει, μιμούμενος τοὺς δασκάλους του—, παρὰ τὸν ἐπιφυλακτικὸ σχολιασμὸ τοῦ Σταμάτη Πέτρου.¹⁵

14. Ὁ Κοραῆς, ἀπὸ τὴ μεριά του, κατηγορεῖ τὸν Σταμάτη ὅτι παραμελεῖ τὶς ὑπηρεσίες του πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν ἐμπορικὸ οἶκο: «Ὁ κόσμος εὐχαίνει ἀπὸ τὸ σπῆτι του εἰς τὰς δώδεκα ὥρας διὰ τὴν γπουρσαν, αὐτὸς ἔφευγεν ἀπὸ τὰς δέκα, καὶ μετὰ τὸ γεῦμα εἰς τὰς πέντε, πολλάκις καὶ εἰς τὰς τέσσαρας, χωρὶς νὰ στοχασθῇ ὅτι εἶναι δοῦλος μισθωμένος...», Ἀδ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1964, σ. 5.

15. Ὅχι μόνον ἐντάσσεται καὶ παρακολουθεῖ μαθήματα στὸν πνευματικὸ κύκλο τῶν προοδευτικῶν φιλοσόφων τῆς πόλης, χάρις στὶς συστάσεις τοῦ φίλου καὶ δασκάλου του, ἱερέα τοῦ ὀλλανδικοῦ Προξενείου τῆς Σμύρνης, Bernard Keun, ἀλλὰ φροντίζει νὰ διδαχθεῖ κατ' οἶκον ὀλλανδέζικα, ἐβραϊκὰ καὶ ἰσπανικά, καθὼς καὶ κιθάρα καὶ γαλλικὴ μουσικὴ καὶ τραγούδια, πβ. B. J. Slot, «Commercial activities ...», ὁ.π., σ. 77-81 καὶ Φ. Ἡλιού, ὁ.π., σ. 7.

Ἀκόμα τὸ Ἄμστερνταμ, μὲ τὰ νυκτερινὰ κέντρα διασκέδασης, ὅπου συγχάζει καὶ ξενυχτᾷ ὁ Κοραῆς, ἀργώντας τὸ πρῶτ' ἐν τῇ δουλειᾷ του, μὲ τὶς κοπέλες ποὺ ἔχουν τὴν ἐλευθερίαν νὰ πηγαίνουν βόλτα μαζί του καὶ ποὺ τὸν ξεμυαλίζουν, σὲ βαθμὸ νὰ κινδυνεύει νὰ ἀλλάξει δόγμα γιὰ νὰ παντρευτεῖ μιὰ λουθηρανῆ.¹⁶ Μὲ τὴ νέα μὸδα στὴν ἐνδυμασία, ποὺ υἱοθετεῖ ὁ Κοραῆς, ὡς ἓνα ἀκόμα βῆμα στὴν εὐρωπαϊκὴ του ἔνταξη, φθάνοντας ἴσως σὲ ἀκραῖες ἐπιδιώξεις, ἂν πιστέψουμε τὸν Πέτρου σχετικὰ μὲ τὶς φροντίδες τοῦ ἀφεντικοῦ του γιὰ τὴν περὺκα του, τὰ καπέλα του, τὰ ὑποδήματά του, τὸ σπαθί του («Ἦγόρασεν καὶ σπαθί. Ὡς φαίνεται ἔχει στὸ νοῦ του νὰ γίνει ὀφιτζάλος»).

Κοινὸς τόπος σὲ ὅλες τὶς ἐπιστολὰς εἶναι ἡ κατηγορία, ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν ἐργάζεται ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὴν ἐμπορικὴ ἐπιχείρησή. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχει τὴν ἀναγκαίαν ἐμπειρία, ὁ Πέτρου τοῦ καταμαρτυρεῖ ὅτι δὲν διαχειρίζεται σωστά, κατὰ τὴ γνωστὴ διαδικασία, τὰ οἰκονομικά¹⁸ καὶ ὅτι ἀπασχολεῖται μὲ ἄλλα πράγματα, νεοφανῆ καὶ μὴ ἀποδεκτά. Μιὰ ἄλλη σοβαρὴ κατηγορία εἶναι ὅτι ὁ Κοραῆς ἀπομακρύνθηκε σταδιακὰ ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς παραδοσιακῆς του θρησκευτικῆς πίστεως. Θεωρεῖ τὴν τόση ἐλευθερία ἐπικίνδυνη καὶ θὰ προτιμήσει τὴν ἐσωστρέφεια. («Ἡρῆκεν ἐδῶ τὴν ἐλευθερίαν καὶ πλέον ἐπεγέντησε [=καμαρώνει] τὸν ἑαυτὸν του. Διὰ τοῦτο ἡ Εὐρώπη δὲν εἶναι δι' ἐμᾶς, ἐπειδὴ τοὺς νέους τοὺς φτεῖρει, καὶ ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος νὰ μᾶς βοηθήσει»). Εἶναι πιά σίγουρος, ὅτι «ἐτοῦτος ὁ τόπος δὲν εἶναι διὰ ὀρθοδόξους χριστιανούς».¹⁹ Ἀπαυδισμένος πλέον ἀπὸ τὸν Κοραή, θὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἐμπορικὸ του κατὰστημα.

Ὅπως λοιπὸν εἶδαμε, δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ λόγιους ἐπιστολογράφους ἢ μὲ φημισμένους λογοτέχνες, οὔτε μὲ φιλοπερίεργους ταξιδιωτὲς ἢ ἐντεταλμένους πράκτορες ποὺ ἀναζητοῦν νέες ἐμπνεύσεις καὶ ἐμπειρίες, ἢ πληροφορίες πολιτικοῦ καὶ διπλωματικοῦ περιεχομένου. Ἐχουμε νὰ κάνου-

16. «Θὰ τουρκεψὴ γλήγορα» ἦταν τὸ σχόλιο τῶν συμπατριωτῶν του, ὅταν πληροφορήθηκαν ὅτι ὁ Κοραῆς σύναζε στὴν «καλβίνικη» ἐκκλησίᾳ. Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. 19.

17. Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. 27. Ἐν τούτοις, ὅπως ἀναφέρει ὁ Δ. Θερεϊανός, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Α', Τεργέστη 1889, σ. 105-106, τὸ πλῆθος τῶν ἐμπόρων τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν 17ο αἰ. στὸ Ἄμστερνταμ, μὲ τὰ πολυποίκιλα ἐνδύματά του εἶχε ἀποτελέσει «ἀφορμὴν πρὸς τὸν μέγαν ζωγράφον Ρέμπραντ νὰ γράψῃ εἰκόνας ἐξαισίας τοῦ ὕψους καὶ τὴν φαντασίαν».

18. Πβ. Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. νε', ποὺ παραπέμπει στὴ θέση τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ σχετικά μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἐμπόρου Κοραῆ στὸν εὐρωπαϊκὸ οἰκονομικὸ ὀρθολογισμό.

19. Βλ. τὰ παραθέματα στοῦ Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. 13 καὶ 25 ἀντίστοιχα.

με με δύο άπλους ανθρώπους τοῦ Λεβάντε, ποὺ βρέθηκαν στὴ Δύση λόγω τῶν ἐμπορικῶν τους ἐνασχολήσεων. Ὅμως τὸ βλέμμα τους, ἂν καὶ βαθιὰ φορτισμένο ἀπὸ τὰ ἴδια παραδοσιακὰ πρότυπα, εἶναι φανερό ὅτι διαφέρει ριζικά: τὸ ἓνα, τοῦ Πρίγκου, βρίσκεται σὲ ἐργήγορση, με κριτικὴ διάθεση καὶ δεκτικότητα στὸν ἐκσυγχρονισμό, προαγγέλλοντας ἔτσι τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό. Τὸ ἄλλο, τοῦ Σταμάτη Πέτρου, στενόμυαλο καὶ δύσπιστο, ἀλλὰ παρατηρητικὸ συνάμα, βρίσκει τὴν ἔκφρασή του στὴ στατικότητά, στὴ μὴ ἀλλοίωση τῆς ὑπάρχουσας οἰκουμενικῆς τάξης.²⁰ Ὅστόσο, καὶ ἀπὸ τὶς δύο τόσο διαφορετικὲς ὀπτικὲς, ἡ ἴδια εἰκόνα ἀναδύεται: εἴτε θετικὰ εἴτε ἀρνητικὰ, τὸ "Αμστερνταμ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ὡς πόλη τῆς ἀστικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀνεξιθρησκείας, τῆς ἐλευθεροτυπίας, τῆς ἐπιτυχημένης καὶ ἀναπτυσσόμενης οἰκονομικῆς ζωῆς, τοῦ ὑψηλοῦ πνευματικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου, τέλος τῆς καινοθρησίας (τοῦ προοδευτισμοῦ), τῆς νεωτερικότητος.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

20. Ἀγανακτισμένος ὁ Κοραῆς με τὶς συκοφαντίες τοῦ παραγιοῦ ποὺ εἶχε καὶ τὴν εὐθύνῃ νὰ τὸν προσέχει — ἦταν 26 ἐτῶν στὰ 1774 — τοῦ ἀποδίδει βαρεῖς χαρακτηρισμούς: «θεομπαίκτης δεισιδαίμων» «στενοῦ πνεύματος ἀνθρωπίσκος, πυγμαῖον κακόν, ἓνας σπιθαμαῖος σαρδανάπαλος... », γράφει στὶς 23 Σεπτεμβρίου 1774, Ἀλληλογραφία, ὅ.π., σ. 4.